

ŞƏRQŞÜNASLIQ**AVROPA ALİMLƏRİ HAL KATEQORİYASININ
FARS DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ HAQQINDA****A.R.KƏRİMOV**

Məlum olduğu kimi, İran dilləri, xüsusilə fars dili Avropa şərqşünaslarının daim diqqət mərkəzində olmuş, bu dilin qrammatikası və başqa bölmələrinə dair Avropa alimləri tərəfindən çoxlu sayda tədqiqat işləri aparılmışdır. Təsadüfi deyil ki, ən məşhur şərqşünaslıq məktəbləri məhz Avropa ölkələrində, o cümlədən Almaniya, Fransa və başqa ölkələrdə yaradılmış və fəaliyyət göstərmişdir.

Avropa alimləri fars dilçiliyinin bir çox problemlərini araşdırmış və öz əsərlərində fars dilinin bu və ya digər məsələləri haqqında bir sıra yeni mülahizələr irəli sürmüşlər. Məsələlərə yanaşma baxımından Avropa şərqşünaslıq məktəbləri xüsusi ənənəyə malikdir və bu cəhətdən onların hal kateqoriyasının fars dilində ifadə vasitələri haqqında dediyi fikirləri nəzərdən keçirmək maraqlı olardı.

Fars dilinin qrammatikasına diqqət ayırmış ilk Avropa tədqiqatçılarından biri A.Xodzko fars dilində 6 halın olduğunu hesab edərək yazır ki, bu halları düzəltmək üçün tək cə sözün sonuna və ya əvvəlinə müəyyən hissəciklər (particules) artırırılar.¹ O, hər bir halın fars dilində ifadə vasitələri haqqında məlumat verərək qeyd edir ki, farslar xüsusi olaraq yiyəlik bildirmirlər, belə ki, yiyəlik halı isim və bu halın səciyyəvi əlamətinin işlənməsi ilə ifadə olunur. Beləliklə, o, izafət anlayışına toxunur, onun yazılış qaydalarından danışaraq onu yiyəlik halının ifadəçisi kimi göstərir.²

A.Xodzko yönlük halın (le datif) ən çox işlənən forma olduğunu vurğulayaraq yazır ki, bu hal fars dilində üç forma ilə ifadə olunur: "1) ismin əvvəlinə "be" önqoşmasının artırılması ilə; 2) tək cə olan isimdən sonra "ra" sonqoşmasının artırılması ilə; 3) "mər" hissəciyini sözün əvvəlinə, "ra" sonqoşmasını isə sözün sonuna əlavə etməklə".³ Müəllif qeyd edir ki, birinci forma danışıda daha çox işlənir, ikinci formadan isə adətən bədii əsərlərdə istifadə olunur və bu formanın işlənməsi çox zaman üslubi xarakter daşıyır. Sonuncu forma haqqında isə o, qeyd edir ki, bu forma poeziyada və qədim əsərlərdə daha geniş işlənmə dairəsinə malik ol-

¹ Bax: A.Chodzko, Grammaire de la langue persane, Paris, 1883, p.95.

² Yenə orada, s.96.

³ Yenə orada, s.97.

muş, hal-hazırda isə demək olar ki, işlənmiş.¹

Məlum olduğu üzrə, yönlük halın fars dilində ən çox işlənən ifadə vasitələrindən biri önqoşmalar, xüsusilə “be” önqoşmasıdır. Lakin bir sıra hallarda fars dilində, əsasən klassik fars dilində yönlük halı bildirmək üçün “ra” sonqoşmasından da istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan müəllifin qeyd etdiyi iki üsulu qəbul etmək olar, lakin onun üçüncü üsul, yəni “ra” sonqoşması və “mər” hissəciyinin birgə işlənməsi ilə yönlük halın ifadə olunması barədə fikri ilə razılaşmaq çox çətinidir. Bizim fikrimizcə, “mər” hissəciyinin nəinki yönlük hal, ümumiyyətlə hal kateqoriyası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Fikrimizi daha aydın izah etmək üçün Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən gətirilmiş beytlərə nəzər salaq:

Be cəmşid bər qouhər əfşandənd,
Mər an ruz ra ruz-e nou xandənd.²

Pesər bod mər u ra yeki xubruy,
Honərmənd-o-həmçun pedər namcuy.³

Ze hər qune neyrəngha saxtənd,
Mər an dərhdha ra çare nəşenaxtənd.⁴

Boqu mər mərə ta ke budəm pedər
Keyəm mən ze toxm-e kodamin qouhər.⁵

Yuxarıda verilmiş beytlərdə “ra” sonqoşması “mər” hissəciyi ilə işlənərək müxtəlif mənalar ifadə etmişdir. Birinci beytdə “ra” təsirlik halını ifadə edir, ikinci beytdə yiyəlik məfhumu daşıyır, üçüncü beytdə “bəray” mənasında işlənmiş və yalnız sonuncu beytdə yönlük halın ifadəçisi kimi çıxış etmişdir. Biz belə düşünürük ki, bütün bu mənalar məhz “ra” sonqoşmasının ifadə etdiyi mənalarlardır, “mər” hissəciyinin isə bu mənaların, ümumiyyətlə hal münasibətlərinin ifadə olunmasında heç bir rolu yoxdur. “Ra” sonqoşması “mər” hissəciyi olmadan da bu mənaları ifadə edir.

A.Xodzko təsirlik halın (l'accusatif) ifadə vasitələri haqqında yazır ki, bu hal yönlük halın sonuncu iki forması ilə ifadə olunur və yalnız mətn onlar arasındakı fərqi izah edə bilər.⁶

Müəllif hal kateqoriyası haqqında fikirlərini davam etdirərək yazır ki, çağırış halı (le vocatif) fars dilində üç üsulla düzəlir. Ən çox işlənən üsul, onun fikrincə, sözün əvvəlinə “ey, ya, eyə, eyyuha” sözlərinin artırılması ilə düzələn üsuldur.⁷ Müəllif ikinci

¹ Bax: A.Chodzko, Grammaire de la langue persane, Paris, 1883, p.98.

² Əbulqasem Ferdousi, Şahname, Tehran, 1381, s.14.

³ Yenə orada, s.8.

⁴ Yenə orada, s.17.

⁵ Yenə orada, s.23.

⁶ A.Chodzko, Göst. əsəri, s.98.

⁷ Yenə orada, s.101.

üsul haqqında isə yazır ki, bu üsul sözün sonuna bir “əlef”-in artırılması ilə düzəlir.¹ Onun sonuncu üsul haqqında fikirləri daha maraqlıdır: “Ən az işlənən çağırış forması təkdə adlıq halda olan ismin sonuna “ra”-nın artırılması ilə düzəlir; məs.: del mirəvəd ze dəstəm sahebdelelan xodara, dərda ke raz-e penhan xahəd şod aşkara.”²

A.Xodzko çıxışlıq halın da fars dilində ifadə vasitələrinə toxunaraq yazır ki, bu hal sözün əvvəlinə “əz” önqoşmasının artırılması ilə düzəlir.³

Halo Pizzi fars dilində ismin halının olmadığını, yəni ismin fleksiyalara malik olmadığını qeyd edərək onların ifadə vasitələri haqqında qısa məlumat verir. Müəllifin halların ifadə vasitələri haqqında söylədiyi fikirlər çox konkret olduğundan biz onları olduğu kimi veririk: “Adlıq halda isim olduğu kimi qalır. Çağırış halı (vocatif) ya “ay” hissəciyi, ya da “a” şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunur. Yiyəlik halı (genitif), yiyəlik halda olan isimdən asılı olan ismə i şəkilçisinin artırılması ilə ifadə olunur. Yönlük halda (datif) ya sözün əvvəlinə “ba” və ya “bah”, ya da sözün sonuna “ra” artırılır. Təsirlik hal “ra” ilə ifadə olunur. Bəzən bu sonqoşma “mər” hissəciyi ilə müşayiət olunur.”⁴ Lakin müəllif yalnız bu halların ifadə vasitələrini verməklə kifayətlənmir və əlavə olaraq qeyd edir ki, digər hal münasibətləri (ablatif, instrumental, locatif və s.) fars dilində qoşmalarla öz ifadəsini tapır.⁵

Fritz Rozen yalnız iki halın - təsirlik və yerlik halların fars dilində ifadə vasitələrinə toxunur və qeyd edir ki, təsirlik hal (accusative) həm cəm, həm də təkdə olan ismin sonuna “ra” artırmaqla düzəlir.⁶ O, yiyəlik halın fars dilində ifadə vasitələri haqqında yazır: “Yiyəlik halı (genitive) adətən idarə olunan isimdən əvvəl gələn idarə edən ismə izafət adlanan qısa i artırmaqla düzəlir.”⁷

A.Martino fars dilində altı halın olduğunu qeyd edir və bunlara adlıq (Nominativo), yiyəlik (Genitivo), yönlük (Dativo), təsirlik (Accusativo), çağırış (Vocativo) və çıxışlıq (Ablativo) hallarını aid edir.⁸ O, adlıq hal haqqında yazır ki, bu hal təkdə əsas formada olduğu kimi qalır. Yiyəlik halın ifadə vasitəsi kimi o, izafəti qeyd edir və bununla da onun ifadə vasitələrini məhdudlaşdırır.⁹ Müəllif yönlük halın fars dilində iki üsulla ifadə olunduğunu bildirir. O, birinci üsula “be” önqoşması, ikinci üsula isə “ra” sonqoşması ilə düzələn formanı aid edir və bildirir ki, ikinci forma daha az işlənir və daha çox poeziyada rast gəlinir və bu forma bir çox hallarda

¹ A.Chodzko, Göst. əsəri, s.101.

² Yenə orada, s.101-102.

³ Yenə orada, s.102.

⁴ Halo Pizzi, Chrestomathie Persane avec un abrege de la grammaire et un dictionnaire, Turin, 1889, p.12-13.

⁵ Yenə orada, s.13.

⁶ Bax: Fritz Rosen, Modern persian colloquial grammar, London, 1898, p.12.

⁷ Yenə orada.

⁸ Bax: Angelo de Martino, Grammatica persiana, Milano, 1911, p.39.

⁹ Yenə orada.

“mər” hissəciyi ilə müşayiət olunur.¹ A.Martino təsirlik halın fars dilində ifadə vasitələri haqqında danışarkən “ra” sonqoşmasına toxunur və təsirlik halın əsas ifadə vasitəsi kimi bu sonqoşmanı göstərir.² O, çağırış halın fars dilində üç üsulla düzəldiyini qeyd edir və bu barədə yazır: “1)Adlıq halda olan sözün əvvəlinə “ey, ya, əya” sözlərinin artırılması ilə düzələn üsul; 2)sözün sonuna “ələf”-in artırılması ilə düzələn üsul; 3)sözün sonuna “ra” artırmaqla düzələn üsul: xoda ra”.³ Müəllif sonda çıxışlıq halın ifadə vasitələrinə də toxunaraq yazır ki, bu hal fars dilində adlıq halda olan sözün əvvəlinə “əz” önqoşmasının artırılması ilə düzəlir.⁴

Kler Tisdall hal kateqoriyası, onun fars dilində ifadə vasitələri haqqında xüsusi bir qrammatik anlayış kimi danışmamışdır. O, bu məsələyə qoşmalar, xüsusilə “ra” sonqoşması, onun mənaları ilə bağlı olaraq müraciət etmiş və bu barədə müəyyən fikirlər söyləmişdir. “Ra” sonqoşmasının işlənmə yerlərindən danışarkən o, iki halın fars dilində ifadə vasitələrinə toxunur.⁵ Onu da qeyd etmək lazımdır ki, o, “ra” sonqoşmasını hər hansı bir halın ifadə vasitəsi kimi yox, müəyyənliyin əlaməti kimi qeyd edir. Sonradan müəllif “ra” sonqoşmasının inkişaf tarixinə müraciət edərək onun bəzən yönlük hal şəkilçisinin qarşılığı kimi çıxış etdiyini, lakin müasir fars dilində bu mənada artıq işlənmədiyini bildirir.⁶ O, bu məsələ ilə bağlı fikirlərini ümumiləşdirərək yazır ki, müasir fars danışığı dilində “ra”-nın əsas vəzifəsi müəyyənlikdə olan sözlə ifadə olunmuş vasitəsiz tamamlığı bildirməkdir.⁷

A.K.S.Lambton da hal kateqoriyası haqqında xüsusi olaraq danışmamış və hal münasibətləri, onların fars dilində ifadə olunmasına önqoşmalar bəhsində nəzər salmışdır.⁸ Məsələn, o, “əz” önqoşmasından danışarkən yazır ki, bu önqoşma bir yerdən başlayan istiqaməti, materialın nədən yarandığını, müqayisəni və s.-ni bildirmək üçün işlənir.⁹ Müəllif bu önqoşmanın hansı fellərlə işlənməsi haqqında ətraflı məlumat verir. O, “əz” önqoşmasından başqa “ba, bər, bəray, be, bi, ta, coz, becoz, dər” önqoşmaları, onların mənaları haqqında da müəyyən qeydlər söyləmişdir.¹⁰

A.K.S.Lambton önqoşmaları izafətlə işlənilib-ışlənməməsi baxımından iki qrupa bölür: birinci qrupa yuxarıda göstərdiyimiz qoşmaları (yəni izafətsiz işlənən), ikinci qrupa isə o, izafətlə işlənən qoşma-

¹ Bax: Angelo de Martino, Grammatica persiana, Milano, 1911, p.40.

² Yənə orada.

³ Yənə orada.

⁴ Yənə orada, s.41.

⁵ Bax: Clair-Tisdall, Modern Persian conversation grammar, Heidelberg, p.24.

⁶ Yənə orada.

⁷ Yənə orada.

⁸ Bax: A.K.S.Lambton, Persian Grammar. London, 1953, p.110.

⁹ Yənə orada.

¹⁰ Yənə orada, s.110-118.

ları (payin, bala, birun, bəhr, bərabər, bedun və s.) aid edir.¹

A.K.S.Lambton yalnız iki halın - yönlük və çağırış halların adını çəkir və bu halların fars dilində ifadə vasitələri haqqında qısa şəkildə öz fikrini bildirir. Birinci hala o, “ra” sonqoşmasının funksiyalarından danışarkən müraciət etmiş və bu sonqoşmanın təsirlik halın ifadə vasitəsi olduğunu bildirmişdir. İkinci hal haqqında isə o, çox qısa məlumat verərək onun ifadə vasitələrinə “ey, ya” sözlərini və “əlef” şəkilçisini aid etmişdir.²

Uto Meltser fars dilində hallanmanın olmadığını bildirir və üç halın fars dilində ifadə vasitələrinə toxunur. Bunlar yönlük (dativ), təsirlik (akkusativ) və yiyəlik (Genetiv) hallarıdır.³ Onun fikrincə, yönlük hal fars dilində “be” önqoşması ilə, təsirlik hal isə “ra” sonqoşması ilə ifadə olunur. Müəllif yiyəlik hal haqqında danışarkən izafətə xüsusi yer verir və onun əlaməti kimi “e” şəkilçisini göstərir.⁴

Avropa alimlərinin hal kateqoriyasının fars dilində ifadə vasitələri haqqında dediyi fikirlər aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Avropa alimlərinin, demək olar ki, hamısı birmənalı şəkildə fars dilində “qrammatik hal” anlayışının olmadığını hesab edirlər;

2. Avropa alimləri hal kateqoriyasının fars dilində əsas ifadə vasitələri kimi qoşmaları və izafəti ön plana çəkir və kateqoriyanın ifadə vasitələrini bu dil vahidlərilə məhdudlaşdırırlar;

3. Bir çox hallarda Avropa alimləri ümumiyyətlə hal kateqoriyasına toxunmayaraq qoşmaların ifadə etdiyi mənaları hal münasibətləri kimi təqdim edir və hal münasibətləri ilə qoşmaların ifadə etdiyi mənalar arasında heç bir fərq qoymurlar.

ЕВРОПЕЙСКИЕ УЧЕНЫЕ О СРЕДСТВАХ ВЫРАЖЕНИЯ КАТЕГОРИИ ПАДЕЖА В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

А.Р.КЕРИМОВ

РЕЗЮМЕ

Персидский язык является аналитическим языком, в нем отсутствуют категории падежа, рода и синтаксические отношения именных частей речи выражаются различными аналитическими способами. Мнения исследователей о средствах выражения категории падежа в персидском языке различны. В этой статье рассматриваются высказывания европейских ученых. Автор критически подходит к этим мнениям и на основании конкретных фактов анализирует их подходы к данному вопросу.

¹ Bax: A.K.S.Lambton, Persian Grammar. London, 1953, p.119.

² Yenə orada, s.138.

³ Bax: Uto Melzer, Sechzehnungert satze persisch, 1956, Wiesbaden, S. 60.

⁴ Yenə orada.